

УДК 101.1; 371.13

Світлана Ганаба

доктор філософських наук, доцент, професор кафедри педагогіки
та соціально-економічних дисциплін,
Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-4373-7075>
sveta_ganaba@ukr.net

Кирил Пантелєєв

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри фізичної підготовки
та особистої безпеки,
Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-93476790>
193185@gmail.com

ТВОРЧИСТЬ ЯК СВОБОДА: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ІДЕЇ ТА ПРАКТИЧНІ СТРАТЕГІЇ

Розвиток творчих здібностей людини є одним із релевантних та актуальних питань сфери наукових досліджень, які пов'язані з людиною. Використання теоретичних ідей, пов'язаних із розумінням феномену творчості, дозволить використати їх евристичний потенціал у розробці проблем, пов'язаних із розвитком особистості, формуванням особистісних, соціальних, професійних якостей тощо. У статті розглядаються концептуальні ідеї, які презентують феномен творчості як акт свободи й окреслюють стратегії можливостей їх практичного втілення. Наголошується, що творчість – це не замовлення, а політ фантазії й устремління, це

акт свободи. Творити згідно з певними алгоритмами чи на основі конкретних правил передбачає радше вдосконалення чого-небудь, що вже відбулося, аніж виникнення принципово нового. Діяльність, яка відбувається згідно з певними канонами й відповідає певним умовностям чи правилам, радше нагадує роботу за зразком, ніж творчий порив. Детермінації спрямовують діяльність у чітко визначене річище. Нестандартна проблема чи складне завдання, яке виникає перед людиною, вимагає від неї пошуку відповідних рішень. І наскільки вони будуть вільними від різних умовностей і детермінацій, настільки вони будуть творчо ефективними і затребуваними. Ці ідеї є релевантними, оскільки передбачають урахування у практиці діяльності психолога підходів до людини як мети, до її інтересів і потреб тощо.

Свобода як засадничий екзистенціал людини породжує творчість і породжується творчістю. Вона символізує здатність людини бути собою та відкривати і творити світ свого буття. Свобода розглядається як можливість і здатність людини бути собою, бути відкритою до різних змін у всіх можливих модусах суспільної й особистісної реалізації. Вона засвідчує незалежність людського існування, визволення від певної обмеженості. Проте по-справжньому вільною людиною може стати за умови не лише звільнення від чогось (когось), а й отримуючи здатність набувати щось нове, перебуваючи у стані постійного розвитку та саморозвитку.

Ключові слова: творчість; свобода; людина; внутрішній світ; хаос; гармонія.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Розвиток творчих здібностей людини є одним із релевантних та актуальних питань сфери наукових досліджень, які пов'язані з людиною. Практично не має жодного напрямку діяльності людини, яка б не була пов'язана з цим феноменом. Кожна справа – це творчий акт. І неважливо, якої сфери вона стосується: освіти, науки, бізнесу, людських взаємин чи мистецтва тощо. З огляду на цю обставину важливим є окреслення певних концептуальних ідей і практичних стратегій, які будуть релевантними в розумінні природи феномену творчості й окреслення можливих шляхів її розвитку. Використання теоретичних ідей, пов'язаних із розумінням феномену творчості, дозволить використати їх евристичний потенціал у роз-

робці проблем, пов'язаних із розвитком особистості, формуванням особистісних, соціальних, професійних якостей тощо. Концептуальні ідеї розгляду феномену творчості також будуть продуктивними у розробці програм психологічної корекції й адаптації військовослужбовців – учасників збройних конфліктів. Зважаючи на складну й різнопланову природу складності, подальші наші міркування окреслимо площиною: творчість – це свобода.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феномен творчості є предметом зацікавлення низки наукових дисциплін, пов'язаних традиційно з гуманітарною сферою. Але в умовах стрімкого розвитку наукоємних інформаційно-мережних технологій, роботизації і автоматизації всіх сфер життя людини проблема творчості як вияву людської екзистенції набуває поширення і в техніко-технологічній сфері.

Також зауважимо, що ця проблема була темою міркувань в усі історичні часи. Так, творчість як вияв внутрішньої енергії людини презентовано у працях Аристотеля, Платона, Сенеки. У своїх міркуваннях вони відштовхувалися від ідеї, що людина не створює нові реалії світу, а лише майстерно відтворює “копії” уже створеного до неї гармонійного світу. У період Середньовіччя творчість виступає як божественний задум, який дозволяє людині реалізуватися, ставши співтворцем Бога. Людина є лише виконавцем волі Бога, який є творцем усього сущого. Кардинально інший підхід щодо розуміння розвитку творчих здібностей у навчальному процесі знаходимо у працях мислителів Нового часу й епохи Просвітництва. Зокрема, у працях Я. Коменського, Дж. Локка, М. Монтеня, Й. Песталлоці, Ж.-Ж. Руссо, Г. Спенсера та інших мислителів творчість розглядається як продуктивна сила людини, завдяки якій вона пізнає та перетворює світ. У сучасній філософії антропологічного спрямування проблема розвитку творчості є однією із засадничих. Так представники філософської антропології як А. Гелен, Г. Плеснер, Е. Ротхакер, М. Шелер та інші вважали феномен творчості внутрішнім еством людини. І саме вихід творчої енергії дозволяє людині відбутися у реаліях життя в повноті своєї унікальності та самотності. Творчість як процес презентовано у працях Г. Гельмгольца, А. Пуанкаре, У. Кеннона та інших.

Теоретико-методологічні засади розвитку творчого потенціалу людини презентовано в дослідженнях В. Андрущенко, І. Ісаєвої, В. Романця. Динаміка розвитку творчої особистості презентована у наукових розробках В. Моляко, А. Брушлинського, В. Кедрова та інших. Концептуальні ідеї розвитку творчого потенціалу у різних соціальних практиках презентовано у працях К. Делокарова, О. Клеона, М. Мікалко.

Метою статті є розгляд концептуальних ідей, які презентують феномен творчості як акт свободи й окреслення стратегій можливого їх практичного втілення.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Слід зазначити, що поняття “творчість” не має єдиної всіма визначеної дефініції. Ця обставина пов’язана з абсолютизацією науковцями того чи іншого аспекту цього феномену, що в кінцевому рахунку зумовлює формулювання неповних, часткових визначень. Загалом, Тлумачний словник української мови трактує творчість як діяльність, у результаті якої створюється дещо якісно нове та відмінне своєю неповторністю, оригінальністю і суспільно-історичною унікальністю [2, с. 346]. У філософському контексті це поняття розглядається як “діяльність, у якій відбувається поява принципово нового у людській культурі. Принципово нове є результатом вирішення протиріччя, тому творчість можна визначити як усвідомлене розв’язання протиріччя, що з’явилися на шляху розвитку людини та її світу” [9, с. 153].

Оригінальні напрацювання з цієї проблематики має представник персоналізму М. Бердяєв. У праці “Сенс творчості” філософ дає ґрунтовну й різнопланову характеристику феномену творчості. У своїх роздумах він стверджує, що творчість не може бути детермінована жодними умовностями й настановами. Створення чогось нового відповідно до певного зразка чи припису неможливо, оскільки це буде повтор, копія. Творчість – це не замовлення, це акт свободи, вільного вираження внутрішнього світу творця, політ його мрій і фантазій, вияв прагнень та устремлінь. Творити згідно з певними алгоритмами чи на основі конкретних правил передбачає радше вдосконалення чого-небудь, що вже відбулося, аніж виникнення принципово нового.

Діяльність, яка відбувається згідно з певними канонами й відповідає певним умовностям чи правилам, радше нагадує роботу за зразком, ніж творчий порив. Детермінації спрямовують діяльність у чітко визначене річище й відбуваються за чітко створеним планом. “Творчістю може бути названо лише те, що породжене самобутньою субстанцією, яка володіє потужністю приросту міці у світі. Те, що породжено зовні, що створюється перерозподілом субстанції, не є творчістю”, – вважає М. Бердяєв [1, с. 97]. Очевидно, що творчість базується на свободі волі і натхнення. Вона несумісна з необхідністю, яку можна змінити, спрогнозувати, проконтролювати тощо. Однак не можна ототожнювати свободу із вседозволеністю чи свавіллям. Мова швидше йде про вияв позитивної творчої сили особистості у створенні власного життєвого шляху. Нестандартна проблема чи складне завдання, яке виникає перед людиною, вимагає від неї пошуку відповідних рішень. І наскільки вони будуть вільними від різних умовностей і детермінацій, настільки вони будуть творчо ефективними і затребуваними. “Свобода є міццю творити з нічого, міццю духу створювати не з природного світу, а із себе”, – стверджує М. Бердяєв [1, с. 105]. Ці ідеї є релевантними у дослідженнях психологічної тематики. Вони передбачають урахування у практиці діяльності психолога підходів до людини як мети, до її інтересів і потреб тощо. У творчій діяльності модус відповідальності поєднується з цінностями взаєморозуміння і толерантності.

Розуміння свободи як особливого буття людини є концептуальною ідеєю у розумінні шляхів розвитку її творчих здібностей. Свобода розглядається як можливість і здатність людини бути собою, бути відкритою до різних змін у всіх можливих модусах суспільної й особистісної реалізації. Вона свідчить про незалежність людського існування, визволення від певної обмеженості, нівелювання стереотипів й умовностей. Проте по-справжньому вільною людина може стати за умови не лише звільнення від чогось (когось), а й отримуючи здатність набувати щось нове, перебуваючи у стані постійного розвитку та саморозвитку. Свобода, за твердженням М. Ріделя, “не дається людині від природи і що людина, аби бути вільною, мусить такою стати. Предикат “вільний” (так можна описати цю апорію) не несе у собі жод-

ної властивості людини, в усякому разі є зовсім не таким, як предикат “двоногий”, що репрезентує людські природні властивості” [7, с. 73].

Наступною концептуальною ідеєю є розуміння феномену творчості як вивільнення того внутрішнього потенціалу, який закладений у людині від природи. Вона виходить із середини людського ества і тому не є детермінованою ніякими зовнішніми чинниками й обставинами. “Саме бажання зробити зрозумілим творчий акт, знайти для нього обґрунтування є вже нерозуміння його”, – пише М. Бердяєв [1, с. 104]. Філософ вважає, що зрозуміти творчий акт – це означає визнати його таємничість і непоясненість [1, с. 103]. Творчість є невід’ємною складовою екзистенції людини. Вона дозволяє людині виокремитися із всезагальності та буденності, набути унікальних особистісних рис. Творчість є тією життєвою енергією, яка допомагає людині подолати власну сутнісну обмеженість, відкрити нові обрії свого буття. Її витoki необхідно шукати в природі самого життя. В актах творчості людина вільно демонструє і любов, і відчай, і зневіру, і сподівання, і самотність, і надію тощо, усе те, що становить її сутність та символізує ставлення до світу та себе у світі.

Творити – це означає створювати нове, “народжувати” буття із небуття. Як базовий екзистенціал людини, свобода, на думку Н. Хамітова, є вузловою щодо інших її якостей і характеристик. Вона породжує можливість трансцендування у людському бутті й, водночас, породжується трансцендуванням. “Лише вільна людина може вийти за межі наявного, повсякденності – повторення, набуваючи власне людської повноти життя. Лише трансцендування і створює справжню свободу”, – пише дослідник [10, с. 152].

Людина ніколи не дається світові готовою, вона твориться впродовж усього свого життя. Вона є справою рук самої людини, продуктом її самовиховання, самотворення. За твердженням С. Гессена, людина “безперервно зростає чи вироджується у своїх діях, ускладнюється чи збіднюється якістю тих цілей, які вона своєю дійсністю вирішує” [3, с. 73]. Дослідник розглядає її як суто духовну субстанцію, яка формується в помислах, вчинках, мріях, бажаннях, що реалізуються крізь призму цінностей. Духовність людини постійно перебуває у

стані руху та зміни. “Оскільки особистість ніколи не дається готовою, вона завжди створюється, вона не є пасивною річчю, а творчим процесом: щоб пізнати особистість, необхідно поглянути на неї у напрузі її вольового устремління, у тому, що вона причаїлася перед здійсненням вільного акту, перед самим тим моментом, коли акт готовий від неї відокремитися”, – вважає С. Гессен [3, с. 73].

Осереддям духовності є творчий первінь, акт творчості, що розуміється через освоєння, осмислення та перетворення навколишньої дійсності та самої людини. Відбувається своєрідне єднання її внутрішнього світу із зовнішніми об’єктивними реаліями, що зумовлює нове бачення, розуміння, переживання, проживання світу зовнішнього, окреслює його подальші обрії розвитку. Відтак, “творчість створює нову людину і новий космос, нове спілкування людини з людиною і людини з космосом”, – вважає М. Бердяєв [1, с. 16]. Йдеться про можливість реалізації багатогранної сутності людини, виходячи з творчого пориву, що уявляється своєрідним пануванням духу над природою та душею. “Особистість може бути зрозуміла лише як акт, вона протилежна пасивності, вона завжди означає творчий супротив”, – констатує філософ [1, с. 98]. Ці ідеї можуть бути продуктивними у дослідженні духовного світу людини, особливостей розвитку та перебігу психічних явищ тощо.

Зауважимо, що негативним моментом у розвитку творчості є страх і невпевненість. Коли людина знаходиться у пригніченому стані, її ідеї та прагнення суттєво відрізняються від тих, що їй спадають на думку, коли вона у піднесеному, гарному дусі. Дослідники виокремлюють низку чинників, які допоможуть людині здолати страх. По-перше, це віра у те, що людина здатна виконати свою частину роботи, використовуючи певну незалежність. По-друге, віра у те, що кожна людина є унікальний світ. Власне це робить її талановитою, особливою стосовно інших. І саме ця обставина підтримує та культивує незалежність й у кінцевому рахунку творчість [6]. Люди, зазвичай, відчують і діють відповідно до своїх поглядів і розуміння того, як вони себе відчують і презентують як особистість. Визнавши свої творчі здібності, людина вірить у значущість та важливість своїх ідей і має чимало наполегливості, щоб втілити їх у життя.

Творчість постає як загальна антропологічна характеристика особистості. Згідно з концептуальною дихотомією німецького філософа Й. Фіхте Я-не-Я, особистісне Я повсякчас набуває нових абрисів. У такий спосіб відбувається заперечення, долання меж уже сконструйованого образу Я. В екзистенційному сенсі творчість ототожнюється з трансцендуванням. Творча людина – це трансцендуюча людина, яка усвідомлено та вільно долає межі власного Я. Відповідно, людина не тотожна сама собі. С. Філіпенко зазначає, що процес творчості впливає на структуру особистісного досвіду, оскільки трансформує свідомість людини, сприйняття нею реальності і самої себе. “Творча людина здатна побачити труднощі у тих сферах, на які ніхто раніше не звертав уваги, надати значення випадковому і несуттєвому..., виявити оригінальні поєднання”, – пише дослідник [8, с. 114].

Здатність людини до незаангажованого погляду на звичні для неї явища та речі, до пошуку нових, оригінальних ідей у знайомих їй ситуаціях, сприйняття світу як різноликого та багатогранного тощо демонструє можливість людини бути успішною у потенційно невідомих для неї умовах. Ілюстрацією цього є ідеї О. Клеона, презентовані у книзі “Кради як митець. “Креативні фішки”, про які тобі ніхто не розкаже”. Автор стверджує, що все на світі існує як нескінченне поєднання того, що вже існує. І в кінцевому підсумку, кожному доводиться інтерпретувати й поєднувати відоме й у такий спосіб створювати щось новеньке. На його переконання, творчість – це відкидання зайвого, це те, що ми впускаємо у своє життя й чим ми надихаємося. Ти не зможеш з’єднати крапки, дивлячись уперед, ти можеш з’єднати їх, лише оглянувшись. Нове – це доповнення або видозміна чогось вже наявного. “Кожен шедевр – це лише вдала поліпшена копія старого. Ніщо неоригінальне”, – вважає О. Клеон [5].

Ще одним зі шляхів вивільнення творчого потенціалу людини є її здатність діяти у принципово невідомому для неї середовищі. Новизна передбачає відсутність знань, правил, алгоритмів дій тощо. Натомість тут діє простір свободи, безмежний політ фантазії тощо. Йдеться про те, що творчий процес передбачає не лише вміння створювати потенційно нове з невідомого, а й уміння творити новий продукт зі звичних,

зрозумілих для людини елементів. У творчості ліквідується усталений погляд на властивості елементів, відбувається перегляд їх відомих характеристик, ведеться пошук їх потенційних можливостей та якостей тощо. Очевидно, що подолання усталеної стереотипної єдності елементів є продуктивним, оскільки лише у хаосі повсякчас створюється нова єдність, з новими можливостями, характеристиками. Хаос може бути не лише руйнівною, деструктивною силою, яка здатна викликати руйнацію та загибель будь-якого явища чи об'єкта. За певних умов він здатний виконувати конструктивну функцію. Йдеться про властивість хаосу бути недетермінованим абсолютно ніякими схемами чи теоретичними конструкціями. Природа хаосу можливісна. Вона завжди таїть у собі нескінченну кількість комбінацій, варіантів і шляхів розвитку. Процесуальність, можливісність, нескінченність є умовами подальшого розвитку й необхідними складовими творчого процесу. Створення гармонії як певного порядку не передбачає ліквідацію хаосу. Він потенційно залишається у цьому порядку, міститься у гармонії і здатний активізуватися завдяки незначній випадковості, дозволяючи у такий спосіб реалізуватися її прихованим формам у бутті. Наявність хаосу у гармонії свідчить про її життєздатність, здатність до постійного оновлення, пошуку ще нереалізованого потенціалу в реаліях загадкового, мінливого світу.

У процесі творчості нівелюється опозиція хаосу і гармонії. Навпаки, така опозиція розглядається як необхідна умова у створенні нових явищ та образів майбутнього. У творчому процесі людина визначає лише контекст, окреслює напрями свого пошуку, не зациклюючись на окремих його частинах. Відповідно творчість розглядається як здатність до незаангажованого єднання елементів досвіду, до інтерпретації сенсу частин з точки зору цілого. У такому розмінні творчість розглядається як складний процес самовибудовування особистості в освітньому процесі. На думку К. Делокарова, “у дійсності людина реалізує себе на межі між порядком і хаосом у тій мірі, у якій вона творить” [4, с. 252]. З хаосу може вийти щось творче й геніальне. Поєднання двох несхожих предметів, що створюють свого роду уявний сплав, часом приводить до цікавої ідеї.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Отже, свобода як засадничий екзистенціал людини породжує творчість і породжується творчістю. Вона символізує здатність людини бути собою та відкривати і творити світ свого буття. Розгляд природи творчості як складного феномену, який виникає у процесах самоорганізації, самовибудовування нової цілісної гармонії з хаотичної множинності, має евристичний потенціал для низки наукових досліджень прикладного характеру, зокрема і сфери психології. Засадничою ідеєю практичних стратегій є визнання, що цей процес створюється не за заданими параметрами, а безпосередньо у процесі діяльності. Він є можливим за умови, що людина конструктивно ставиться до різноманіття ідей та їх інтерпретацій, виявляючи здатність адекватно сприймати й аналізувати різнопланову і навіть суперечливу інформацію, висловлювати та відстоювати власну позицію, приймати зважені рішення тощо. У таких умовах процес зосереджується на культурній трансформації особистості, а не на її соціальній адаптації.

Перспективи подальшого дослідження цієї проблематики вбачаються в окресленні можливих шляхів реалізації проаналізованих концептуальних ідей розвитку творчих здібностей. Зокрема, релевантним буде розгляд можливостей їх втілення у психологічні програми арттерапії і корекційні комунікативні практики.

Список використаних джерел

1. Бердяев Н. А. Философия свободы. Смысл творчества. Москва : Правда, 1989. 443 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2004. 1440 с.
3. Гессен С. И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию / отв. ред. и сост. П. В. Алексеев. Москва : Школа-Пресс, 1995. 448 с.
4. Делокаров К. Х. Вызовы сложности глобализирующегося мира в контексте постнеклассической науки. Синергетическая парадигма. *Синергетика инновационной сложности*. Москва : Прогресс-Традиция, 2011. С. 248–253.

5. Клеон О. Кради як митець. “Креативні фішки”, про які тобі ніхто не розповість / пер. з англ. А. Литвиненко. Харків : Вид-во “Клуб Сімейного дозвілля”, 2016. 160 с.
6. Микалко М. Рисовый штурм. 21 способ мыслить нестандартно / пер. с англ. Л. Царук, С. Комаров. Москва : Манн, Иванов, Фербер, 2019. 416 с.
7. Рідель М. Свобода і відповідальність. Два засадничих поняття комунікативної етики. *Першоджерела комунікативної філософії*. Київ : Либідь, 1996. С. 68–83.
8. Филипенко С. А. Перестройка личностного опыта в процессе творчества. *Творчество: эпистемологический анализ* / отв. ред. Е. Н. Князева. Москва : ИФРАН, 2011. С. 112–122.
9. *Философский словарь*. Киев : А.С.К., 2006. 1056 с.
10. Хамитов Н., Крылова С. *Философский словарь. Человек и мир*. Киев : КНТ ; Центр учебной литературы, 2006. 308 с.

Svitlana Hanaba, Cyril Panteleyev. Creativity as Freedom: Conceptual Ideas and Practical Strategies

Development of creative abilities is one of the relevant and topical questions the sphere of scientific researches, which are associated with the person. The use of theoretical ideas associated with the understanding of the phenomenon of creativity will allow you to use their heuristic potential in the development of problems related to personality development, formation of personal, social, professional qualities, and the like. The purpose of this article is to review conceptual ideas that represent the phenomenon of creation as an act of freedom and to outline the strategy of the possibilities of their practical implementation.

Creativity is resemblance and patents and aspirations, it is an act of freedom. Do according to certain algorithms or based on specific rules provides rather improve something that has already happened, rather than an entirely new one. The activities performed according to certain rules and meets certain conventions, or rules, rather resembles the work on the model than the creative impulse. Of determination direct the activities in a predetermined direction. Custom problem or a complex task that occurs before a person is required of it by finding appropriate solutions. And as they are free from various conventions and determinations, so they will creatively effective and popular. These ideas are relevant because they imply accounting practices of the psychologist approaches to the person as the goal, to her interests and needs are similar. Freedom as a fundamental human existences generates creativity

and creativity spawns. It symbolizes a person's ability to be themselves and to discover and create the world of their existence. Consideration of the nature of creativity as a complex phenomenon that occurs in the processes of self-organization, savvybostonian the new complete harmony with the chaotic multiplicity. The understanding of freedom as a special human being is a conceptual idea in the development of its creative abilities. Freedom is seen as an opportunity and the ability to be yourself, to be open to the various changes in all possible modes of public and personal realization. It certifies the independence of human existence, exemption from certain limitations. However, a truly free person can become not only a deliverance from something (someone), but getting the ability to buy something new, being in a state of constant development and self-development.

Key words: creativity; freedom; people; inner peace; chaos; harmony.

References

1. Berdyayev N. A. (1989). *Filosofiya svobody. Smysl tvorchestva* [The philosophy of freedom. The meaning of creativity]. Moskva. Pravda. 443 s. [in Russian]
2. (2004). *Velykyy tlumachnyy slovnyk suchasnoyi ukrayins'koyi movy* [A great explanatory dictionary of modern Ukrainian language] / uklad. i holov. red. V. T. Busel. Kyiv. Irpin'. Perun. 1440 s. [in Ukrainian]
3. Gessen S. I. (1995). *Osnovy pedagogiki. Vvedeniye v prikladnuyu filosofiyu* [Fundamentals of pedagogy. Introduction to Applied Philosophy] / otv. red. i sost. P. V. Alekseyev. Moskva. Shkola-Press. 448 s. [in Russian]
4. Delokarov K. Kh. (2011). *Vyzovy slozhnosti globaliziruyushchegosya mira v kontekste postneklassicheskoy nauki. Sinergeticheskaya paradigma* [The challenges of the globalizing world in the context of post-non-classical science. Synergetic paradigm]. *Sinergetika innovatsionnoy slozhnosti* [Synergetics of innovative complexity]. Moskva. Progress-Traditsiya. S. 248–253. [in Russian]
5. Kleon O. (2016). *Krady yak mytets'. "Kreatyvni fishky", pro yaki tobi nikhto ne rozpovist'* [Steal like an artist. "Creative chips" that no one will tell you about] / per. z anhl. A. Lytvynenko. Kharkiv. Vyd-vo "Klub Simeynoho dozvillya". 160 s. [in Ukrainian]
6. Mikalko M. (2019). *Risovyy shturm. 21 sposob myslit' nestandardno* [Rice storm. 21 ways to think non-standard] / per. s angl. L. Tsaruk, S. Komarov. Moskva. Mann, Ivanov, Ferber. 416 s. [in Russian]

7. Ridel' M. (1996). *Svoboda i vidpovidal'nist'. Dva zasadnych ponyattya komunikativnoyi etyky* [Freedom and responsibility. Two basic concepts of communicative ethics]. *Pershodzherela komunikativnoyi filosofiyi* [The primary sources of communicative philosophy]. Kyiv. Lybid'. S. 68–83. [in Ukrainian]

8. Filipenok S. A. (2011). *Perestroyka lichnostnogo opyta v protsesse tvorchestva* [The restructuring of personal experience in the process of creativity]. *Tvorchestvo: epistemologicheskyy analiz* [Creativity: Epistemological Analysis] / otv. red. Ye. N. Knyazeva. Moskva. IFRAN. S. 112–122. [in Russian]

9. (2006). *Filosofskiy slovar'* [Philosophical Dictionary]. Kiyev. A.S.K. 1056 s. [in Russian]

10. Khamitov N., Krylova S. (2006). *Filosofskiy slovar'. Chelovek i mir* [Philosophical Dictionary. Man and the world]. Kiyev. KNT, Tsentr uchebnoy literatury. 308 s. [in Russian]